

5.08.1899–9.05.1984

Борис Дмитрович був людиною наскрізь ясною і в мові, і в поведінці, і в поглядах на речі. Він різко виділявся серед масок. В його розповідях були розставлені всі крапки, і все було побудоване на фактах. Він був за натурою класичний літописець. От тільки судилося йому жити в епоху, коли історію треба було вигадувати, бо за правдиві свідчення судили.

Є. Сверстюк

Ольга ХАМЕДОВА,
кандидат філологічних наук,
Донецький національний
університет

FECI, QUOD POTUI...*

Доля і творчість Бориса Антоненка-Давидовича

УДК 82.09“19”Антоненко-Давидович

Авторка статті розглядає життєвий шлях Б. Антоненка-Давидовича й аналізує його творчість, акцентуючи на характері нарації та наратора. У центрі дослідження перебуває національна ідея.

Ключові слова: Б. Антоненко-Давидович, образ «лицаря “абсурду”», табірна проза, наратор, іронія, національна ідея.

Тезу про те, що доля і творчість письменника взаємозумовлені, підтверджує випадок Б. Антоненка-Давидовича – учасника національно-визвольних змагань 1917–1919 рр., активного діяча національно-культурного відродження, багаторічного в'язня сталінських таборів, ідейного натхненника українського «дисидентського» руху, якого переслідувала радянська влада з ідеологічних міркувань. «Я взагалі не зустрічав більш трагічної постаті, ніж Борис Антоненко-Давидович, – наголошував А. Дімаров. – Життя ніби взялося дослідити на ньому, що може витримати людина» [8, с. 353].

Б. Антоненко-Давидович народився 5 серпня 1899 р. в маленькому містечку Ромен (тепер – Ромни Сумської області). Батько працював машиністом на залізниці. За легендою, рід походив від реєстрових козаків Антоненків, одного з них за сміливість і міць односельці назвали Давидовичем. Після скасування козаччини предки письменника стали священиками і мусили за наказом архієрея змінити прізвище на русифіковану його версію – Давидов.

Спершу родина жила в Брянську (Росія), але пізніше повернулася в Україну й оселилася в Охтирці. Тут маленький Борис Давидов (прізвище предків повернув собі пізніше) навчався у гімназії, де виявив творчі здібності: почав писати вірші, фейлетони, нариси російською мовою.

На формування національної свідомості юнака вплинули і спогади бабусі про славних предків-«козаченьків», і читання «Кобзаря», «Історії України-Русі» М. Аркаса, і революційні заворушення 1917 р. Автор мріяв прислужитися власному народові, тому в старших класах гімназії став чільним діячем охтирської «Просвіти». У часи УНР пропагував ідею незалежності України. «З покликання він (Б. Антоненко-Давидович. – О. Х.) був літератор, культурник і красномовець, – згадував Г. Костюк. – Українська революція вимагала не тільки вояків, але й здібних організаторів і пропагандистів національно-визвольної ідеї. Він виїжджає з промовама на фабрики, заводи і глухі села» [10, с. 231]. У 1918 р. Б. Антоненко-Давидович залишає Харківський університет і вступає до лав Запорозького полку армії УНР, який саме тоді перебував у Харкові. Він так пояснював цей крок: «Я хотів боронити Україну, хоч і не мав потягу до військової справи» [2, с. 17]. Пізніше став політінструктором Шевченківського полку армії УНР. Певний час майбутній письменник представляв українську владу (обіймав посаду коменданта) в Мелітополі. Поразка патріотичних сил України була неминучою, тому Б. Антоненко-Давидович постав перед вибором: еміграція чи більшовицька Україна. Обрав Україну.

У 1920 р. письменник повернувся в Охтирку й самовіддано працював у повітовому комітеті освіти і культури. Проте швидко розчарувався у національній політиці більшовиків, тому вже через рік вийшов із партії та переїхав до Києва. Тут поєднав

* Я зробив усе що міг... (лат.)

Борис Антоненко-Давидович з батьками
Юлією Максимівною та Дмитром Олександровичем.
1901 р.

творчу, редакторську і громадську роботу, увійшов до літературних угруповань «Аспис», «Ланка» (з 1926 р. – МАРС). Із 1923 р. регулярно друкував свої твори: збірку оповідань «Запорошені силуети», повісті «Тук-тук», «Смерть», «Справжній чоловік», фрагменти роману «Нащадки прадідів», літературні репортажі «Землею українською» та інші. Однак вільна творчість була неможлива в умовах посиленого тиску вульгарно-соціологічної критики і переслідувань радянської влади.

У 1934 р. Б. Антоненко-Давидович виїхав до Казахстану, оселився в Алма-Аті, де працював перекладачем, редактором, педагогом. 2 січня 1935 р. його було заарештовано, звинувачено у належності до «контрреволюційної націоналістичної організації». Ні моральні, ні фізичні тортури не зламали письменника, який так і не визнав себе винним. Митець був в'язнем ГУЛАГу протягом 12 років. 1947 р. його звільнили.

Б. Антоненко-Давидович виїхав до Узбекистану, де працював фельдшером. Наступного року повернувся в Україну й у Вінницькій області влаштувався на роботу в лікарню. Утім пережита трагедія повторилася: 6 липня 1951 р. Б. Антоненка-Давидовича знову заарештували і звинуватили «у націоналістичній діяльності», «збиранні і зберіганні антирадянської націоналістичної літератури», «належності до терористичної організації». Його засудили на довічне заслання в с. Малоросейка Великомуртинського району Красноярського краю. Лише після смерті Сталіна зажеврила надія на звільнення.

1 вересня 1954 р. письменника було звільнено. У 1956 р. отримав довідку про реабілітацію, а в наступному – повернувся до Києва. Виснажений фізично, проте не зломлений морально, продовжив творчу діяльність. У 1958 р. він мандрує Україною. Унаслідок цієї подорожі з'явилися дві збірки літературних репортажів «Збруч» (1959) та «В сім'ї вольній, новій». Б. Антоненко-Давидович завершив повість «Семен Іванович Пальоха. Мисливська поема», розпочату в 1930-х рр. Більш резонансним

виявився його роман «За ширмою» (1961). Замовлені чиновниками негативні рецензії контрастували із захопленими відгуками читачів, які визнали твір актуальним і художньо переконливим.

У 1960-ті рр. довкола митця гуртувалися «шістдесятники», молоді патріоти. Його «національний семінар» відвідували В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверстюк та ін. Він розповідав молодим людям про перипетії визвольної боротьби в 1917–1921 рр., Розстріляне Відродження, сталінські концтабори. В. Чорновіл у своїх спогадах відзначив вирішальний вплив Б. Антоненка-Давидовича на формування національного світогляду майбутніх дисидентів: «Борис Дмитрович одним із перших уголос нам сказав, що більшовизм – це ворог, що нам необхідно боротися з ним за незалежність нашої держави» [6, с. 373].

Наприкінці 1960-х рр. політичний клімат у країні змінюється, починаються переслідування національно свідомої інтелігенції. Тому за «неблагонадійним» письменником посилюється контроль кадебістів й офіційних критиків. Його твори або зазнають несправедливої критики (збірник мовознавчих статей «Як ми говоримо»), або ж замовчуються (збірка літературно-критичних нарисів «Здалека і близька»).

Цькування письменника набирало обертів. Книжка «Як ми говоримо» була останньою, опублікованою в Україні за його життя. Проте в автора вистачало снаги, щоб писати без надії на публікацію. Період 1970–1984 рр., безперечно, можна назвати «підпільним». У цей час було написано цикл «Сибірські новели», повість «Завищені оцінки», оповідання. Нескінченні обшуки його квартири кадебістами змушували митця переховувати свої твори у надійних друзів і родичів. Утім ні обшуки, ні регулярні бесіди з кадебістами не могли його зламати.

У 1979 р. Б. Антоненкові-Давидовичу виповнилося 80 років, але в Радянській Україні його ювілей не відзначали. Морально підтримали письменника лише вдячні читачі. За кордоном Б. Антоненка-Давидовича вшанував Лондонський ПЕН-клуб, а в Мельбурні, Сіднеї і Нью-Йорку відбулися вечори, присвячені його ювілею.

9 травня 1984 р. Б. Антоненко-Давидович помер, однак влада намагалася не розголошувати цей факт. У пресі ніхто не відгукнувся на цю подію, а «Літературна Україна» подала тільки сухе повідомлення з двох десятків слів.

У 1992 р. письменника посмертно нагороджено Державною премією ім. Т. Шевченка за збірку творів «Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки». Відтоді сучасні читачі поступово пізнають творчість одного з фундаторів української новітньої прози.

У діяльності Б. Антоненка-Давидовича вирізняються два періоди: 1923–1935 і 1957–1984 рр., між якими пролягла вимушена «табірна» перерва.

Перше оповідання майстра «Останні два» (журнал «Нова громада») було опубліковано в 1923 р.

Завдяки зусиллям М. Зерова письменники-кияни об'єдналися в організацію «Аспис», після розпаду якої Б. Антоненко-Давидович увійшов до літературної групи «Ланка» (з 1926 р. – МАРС). «Ланка», як відомо, згуртувала молодих письменників: Б. Антоненка-Давидовича, В. Підмогильного, Г. Косинку, Є. Плужника, Т. Осьмачку, М. Галич.

У ранніх творах митця втілено образ «лицаря абсурду», вольового, рішучого, безмежно відданого Батьківщині. Уперше у творчості письменника цей образ з'являється в однойменній драмі (1923). Діячка революційного підпілля Марійка називає своїх побратимів лицарями «абсурду» [1, с. 60], бо юні герої знаходять велич і красу в боротьбі за абсурдну для багатьох ідею визволення України. У романі «Нащадки прадідів» (частині задуманої, але нереалізованої трилогії «Січ-мати») письменник простежує формування характеру «лицаря абсурду». Євген Барабаш із роману «Нащадки прадідів» послідовно обстоює своє право бути українцем у родині й місті. Персонаж має чимало автобіографічних рис, даремно Л. Бойко називає цього героя «alter ego» автора [7, с. 21]. Євген Барабаш – син начальника пошти, його брат – офіцер російської армії. Для рідних він – дивакуватий хлопець, бо обстоює абсурдні ідеї. Юнакові важко зважитися порвати з рідними, проте він відмовляється од перспектив спокійного життя і вигідного одруження.

Тема «бентежного лицаря» цікавила Б. Антоненка-Давидовича впродовж усього життя. Образи оборонців «химерної мрії» значною мірою автобіографічні, адже сам автор жив ідеєю визволення України, «обраного шляху тримався з фанатичною послідовністю» [6, с. 14].

Після поразки національно-визвольних змагань Б. Антоненко-Давидович повернувся в рідну Охтирку. Враження від праці в партійному осередку містечка відображено у першому визначному творі письменника – повісті «Смерть» (1928). Якщо до цього часу автора вважали початківцем, який ще не звільнився від помітних упливів визначних корифеїв слова, то цей твір став вирішальним у визнанні письменника вже сформованою творчою особистістю зі своєю рідною мистецькою манерою.

Головний герой повісті – Кость Горобенко, комуніст-українець. Аналізуючи власний життєвий шлях і діяльність у «Просвіті», Горобенко називає свої колишні переконання нісенітницею й анекдотом. Він замислюється над тим, чому українці не створили власної держави, і вважає однією з причин цього їхню слабкодухість і «безхребетність». Герой вірить у майбутнє більшовицької «нової, молоді» України, і нова нація, на його думку, мусить бути «залізною», повинна відмовитися од усіляких «сентиментів» на зразок національної свідомості.

Безперечно, внутрішні монологи цього персонажа передають ті почуття і думки, які пережив сам автор у юності. Письменник визнавав, що в

повісті чимало біографічних моментів. Проте не можна вважати Горобенка автопортретом митця. Взаємини автора і героя набагато складніші: авторську позицію подано від третьої особи, що виявляється стороннім спостерігачем, який фіксує не тільки вчинки, а й думки, почуття героя. Глибокий самоаналіз Горобенка став можливим завдяки авторському проникненню у внутрішній світ персонажа через невласне пряме мовлення і внутрішні монологи. У його роздумах виявляється безперервний двобій між власним сумлінням і новими переконаннями більшовика. Внутрішня суперечливість героя – наслідок неминучого конфлікту між «Над-Я», що є моральним цензором людини, і темним проваллям несвідомого «Воно». Адже саме «манівцями, із закамарків підсвідомості» з'являється у Горобенка диявольська думка про доконечність убивства українських повстанців. Внутрішній голос переконує героя, що саме кров'ю, смертю можна здобути собі нову репутацію.

Автор простежує кризу особистості в умовах більшовицького антисвіту. Майстерність письменника виявляється не лише в автентичності зображеного, а й у переконливому аналізі внутрішньої роздвоєності української інтелігенції пореволюційної доби.

На початку 1930-х рр. у країні розпочалися широкомасштабні репресії. Об'єктивні дослідники (В. Василенко, Б. Якубський та ін.) були позбавлені голосу. Вульгарно-соціологічні критики (зокрема С. Щупак, В. Коряк) уже не аналізували творів письменника, а шукали в них ідеологічні помилки й погрозували, навішуючи ярлики «контрреволюціонера», «націонал-фашиста» тощо. Зрештою така критика мала фатальні наслідки для митця: вимушене безробіття, переїзд до Казахстану, арешт і двадцятирічне перебування в таборах.

У 1957 р., після двох десятиліть поневірянь на сибірській каторзі, Б. Антоненко-Давидович повертається в Україну. На засланні він розпочав роботу над романом «За ширмою», який став йому «за другий мандат у літературу» [4, с. 598]. Роман був надрукований уперше у 1961 р. і зумовив неоднозначну реакцію як у радянських, так і в закордонних критиків та читачів. Дискусії, які точилися навколо роману, зводилися до питання про те, який це твір: соцреалістичний («пропагандистський», «комуністичний» тощо) чи ні.

У романі «За ширмою» зображено родину лікаря Постолювського. Автор не випадково показав головного героя медичним працівником, адже сам змушений був оволодіти професією фельдшера ще в таборі. Після звільнення у 1947 р. він із першою дружиною – лікарем Вірою Баглій – близько року працював за медичним фахом у Наманганській області Узбекистану, де й зібрав основний матеріал для роману. Досвід медичної праці в узбецькій провінції допоміг йому правдиво відтворити події

в романі. Найкращі риси лікаря Постолювського виявляються у щоденній роботі: він відбудовує амбулаторію, успішно бореться з малярією, веде профілактичну діяльність серед узбецьких селян тощо. Персонаж наділений рисами «борця, воїна, здатного до самопожертви» [11, с. 301], який культивувався в радянській літературі. Він свідомо обирає місцем роботи узбецький кишлак, щоб «підіймати цілину», «нести радянську медичну культуру туди, де ще так її бракує» [3, с. 463]. Лікар дивує місцевих мешканців своєю принциповістю і непідкупністю, самовідданістю в роботі, проте не є типовим позитивним героєм соцреалістичного канону.

Образ Постолювського неоднозначний і суперечливий. Автор наголошує, що герой свідомо не помічає багатьох родинних проблем: несправедливого ставлення дружини до матері, неправильного виховання сина тощо. Рішучий і енергійний на роботі, він стає слабким і безхарактерним у родині.

Проблему батьків і дітей осмислено у творі через непрості взаємини лікаря Постолювського з матір'ю. Мати болісно відчуває брак душевної теплоти у ставленні до неї сина. Куточок за ширмою, відведений для неї у кабінеті сина, увиразнює її становище служниці в родині. Відомо, що образ матері Постолювського деякі читачі інтерпретували як образ України, забутої своїми дітьми, і автор погоджувався з такою думкою.

У романі «За ширмою» простежується спроба співвіднести образ матері з Богородицею. Епізод із лікуванням, що його проводить Постолювський, перегукується із зображенням у Євангелії воскресіння померлого Лазаря. Автор проєціює образ матері Постолювського на образ Богородиці – страдниці, святої, спасительки. Письменник орієнтувався на високодуховного й інтелектуального читача, обізнаного з біблійною притчею про воскресіння Лазаря, хоч атеїзм залишався важливим складником соціалістичної пропаганди. Відсилення читачів до євангельських текстів навряд чи було б можливим у «пропагандистському» романі. Отже, образ матері в романі «За ширмою» багатограний, полісемантичний.

У вступному слові «Від автора» до першої публікації роману Б. Антоненко-Давидович наголосив, що у своєму творі порушив деякі родинні проблеми. Уважаємо, письменник свідомо обмежив коло проблематики роману задля того, щоб офіційна критика не побачила іншої, глибшої проблеми – взаємозв'язків людини і нації.

Друзі, однодумці Б. Антоненко-Давидовича згадували, що він часто розповідав про багаторічні поневіряння в таборах. Донька письменника Я. Голуб переконувала батька художньо відтворити ці спогади і пропонувала назвати їх «Сибірськими новелами». Автор почав працювати над циклом оповідань у 1970-ті рр., коли вже не було надії на опублікування їх.

«Сибірські новели» видано після його смерті, тобто на початку 1990-х рр. Вони відразу ж привернули увагу багатьох літературознавців: Л. Бойка, Б. Тимошенка, М. Стрельбицького, Л. Кимака, Н. Колошук та ін. Дослідників насамперед цікавили тематика, проблематика і жанрова специфіка циклу, утім проблема нарації залишається недостатньо вивченою.

У «Сибірських новелах» виділяються дві основні наративні моделі: першоособова («Що таке істина?», «Протеже дяді Васі», «Три чечени», «Зустрілися», «Усе може бути») і третьоособова («Сізо», «Хто такий Ісус Христос?», «Кінний міліціонер», «Де подівся Леваневський», «Мертві не воскресають», «Чи буде весна?»). Значну частину циклу становлять твори, у яких оповідь провадиться від першої особи. Письменник відмовився од традиційної усноповідності, що її розвивали Марко Вовчок, Ю. Федькович, О. Стороженко, А. Тесленко та інші автори. Для художнього осмислення табірної досвіду звернувся до першоособової форми, яка передбачала домінування власне авторської свідомості і наголошувала на вірогідності зображеного. В оповіданні «Що таке істина?» наратор є другорядним персонажем. Оповідач – секретар таборової канцелярії – стає свідком морального двобою віруючого в'язня Светлова і таборового начальника Большакова. Наратор як сторонній спостерігач фіксує жести, міміку, пряму мову персонажів, дія не раз переривається його роздумами і спогадами. Оповідач пригадує картину художника М. Ге, де «годований, самовпевнений Пилат питає художого, змученого бичуванням Христа: “Що таке істина?”» [4, с. 15]. Герої твору асоціюються з певними архетипами (Светлов – «драконоборець», Большаков – дракон, зло, темрява), а конфлікт стає символічним двобоєм добра і зла. Філософські узагальнення наратора, що виявилися у внутрішньому монолозі, дають змогу авторові зайняти панхронічну позицію.

Читач виявляє близькість світоглядних позицій автора і героя-оповідача в оповіданнях «Що таке істина?», «Протеже дяді Васі», оскільки соціокультурний статус в'язня (табірної канцеляриста) увиразнював його близькість до біографічного автора. Проте читачеві невідоме ім'я наратора, таким чином дистанція між ними зберігається. Вона скорочується, коли відбувається самоідентифікація оповідача: його ім'я називають інші персонажі. В одному випадку до нього звертаються по батькові «Дмитровичу» («Зустрілися»), в іншому – його називають за прізвищем «Антоненко» («Три чечени»). Відавторський наратор у першій особі надавав більшої переконливості, документальності зображуваним подіям, адже йшлося про власний життєвий досвід письменника.

Художній виклад від третьої особи у циклі також доволі своєрідний. В оповіданні «Де подівся Леваневський» розповідь переривається роздума-

ми головного героя, який намагається осмислити своє ув'язнення. Емоційні висловлювання, риторичні запитання, хаотичні думки засвідчують пригнічений душевний стан героя, що потрапив під жорна репресивної машини. Специфіка обраної форми художнього викладу полягає в тому, що судження розповідача непомітно виливаються у внутрішні монологи головного персонажа.

В оповіданні «Усе може бути» змальовано життя засланих, їхнє парадоксальне розуміння щастя: «Подумати тільки: ходи куди хочеш селом <...> пиши кому хочеш листи й кидай у поштову скриньку, а не здавай таборівій адміністрації, навіть можеш, не криючись, одверто випити чарку-другу горілки – та це ж щастя!» [4, с. 135]. В одному з «Колимських оповідань» В. Шаламова один з арештантів вітає іншого з тим, що йому дали тільки п'ять років таборів: «Это слишком русское счастье – радоваться, что невинному дали пять лет» [9, с. 8]. С. К'еркегор, один із провісників екзистенціалізму, тлумачив іронію як ставлення особистості до світу. Іронія у табірній прозі Б. Антоненка-Давидовича і В. Шаламова підпорядковується викриттю безглуздої жорстокості репресивної системи. Іронічний наратив є засобом збереження здорового глузду і моралі у світі парадоксально перевернутих цінностей.

У пореабілітаційній творчості Б. Антоненка-Давидовича чільне місце посідає проза малих форм. У пізніх оповіданнях («Так воно показує», «Так вийшло», «Гроза», «Спокуса») письменник по-новому осмислив революційні події початку ХХ ст. У ранніх творах («Лицарі “абсурду”», «Нащадки прадідів») описано свіжі враження від революційних потрясінь. Герої цих творів, романтики-патріоти, значною мірою автобіографічні. Письменникові був близький пафос національно-визвольної боротьби, тому його творам властива публіцистична риторика. В оповіданнях пореабілітаційного періоду він розважливіше аналізує революційні події, його цікавить психологія народу, розбурханого революцією. Істотно змінюється і погляд на революцію. Якщо у ранньому творі «Нащадки прадідів» революція – це «вродлива, чарівна жінка», «богиня», то у пізніх оповіданнях автор показав, що революція часто є анархічним бунтом, який актуалізує підсвідомі інстинкти людини. Однак незмінним лишається погляд письменника на «диявольську» природу більшовизму.

У пореабілітаційний період критики дорікали авторові, що він цікавиться тільки давноминулими подіями, зокрема часто звертається до теми революції. Б. Антоненко-Давидович своєю повістю «Завищені оцінки» спростував це твердження, адже у ній зображено сучасну авторові дійсність. Письменник показав буденну історію самотньої жінки з дитиною, порушивши актуальні морально-етичні проблеми виховання, стосунків батьків і дітей. За його життя повість так і не вийшла друком, її видано лише 1989 р.

Життя Галини Шелудько, самотньої матері, подається у синхронному і ретроспективному планах. У минулому героїня розлучилася з чоловіком через його зраду. Галина не хотіла визнати очевидного, не могла змиритися з думкою про втрату чоловіка і намагалася виправдати його, усю вину поклавши на жінку-розлучницю. Вона приховувала гірку правду, тому створила легенду для сина про геройську смерть батька-пілота.

Борис Дмитрович і Ганна Антонівна з дітьми – Євгеном і Яриною

Автор підкреслив, що Галина Василівна зважилася на створення нової родини значною мірою через сина, оскільки відчувала, що хлопчик потребує спілкування з батьком. Андрій Степанович, мудрий педагог і порядна людина, відповідав такій функції. Цей образ має чимало автобіографічних рис: Андрій Степанович (як і автор на час створення повісті) – уже літній чоловік, набагато старший від своєї обраниці. Улюбленим поетом Андрія Степановича, як і письменника, був Олександр Олесь. Герой повісті висловлює думки самого автора про значення рідної мови у вихованні дитини, адже для Б. Антоненка-Давидовича питання вибору мови завжди було принциповим. Скромність і вимогливість до себе, водночас м'якість і поступливість у ставленні до рідних – визначальні риси характеру як автора, так і його персонажа.

Критик В. Брюгген і деякі читачі нарікали, що розв'язка твору (відмова Галини від одруження з Андрієм Степановичем заради сина) є невмотивованою. Автор у листовній відповіді критикові погодився з думкою, що Женчик невдовзі міг би змиритися із заміжжям матері, проте він просив зважати на особливості характеру своєї героїні. Розумна, але водночас імпульсивна жінка (суперечка з директором школи, подорож до Талліна) побачила, що Женчик не схотів прийняти вітчима, тому відмовилася од особистого щастя. За словами самого автора, він більше дбав про художню правду, про те, щоб розв'язка твору була психологічно вмотивованою, а не нагадувала happy end, як того вимагали читачі.

Особистий досвід письменника (дитинство, участь у національно-визвольних змаганнях, суспільному й літературному житті 1920–1930-х рр.) виявився в його документальних творах пореабілітаційного періоду. Вичерпно розповісти про себе Б. Антоненко-Давидович планував у задуманій ав-

Меморіальна дошка на будинку,
де жив Б. Антоненко-Давидович

тобіографічній трилогії чи тетралогії «Що коштує чорний хліб».

Збереглися дві частини трилогії («Удосвіта» й «На шляхах і роздоріжжях»), третя дійшла у вигляді фрагментів («СВУ», «Нове в політиці і медицині», «Київ гетьманський»), які, можливо, задумувалися як окремі розділи.

Автобіографічна повість «Удосвіта» – це історія формування письменника як громадянина й особистості. У ній розповідається про дитячі та гімназійні роки героя. Автобіографічний твір за своєю композицією традиційний, адже будується за хронологічним принципом. Родинні перипетії відтворено на тлі історичних подій початку ХХ ст.: російсько-японської війни, революції 1905 р., Першої світової війни. У центрі повісті – проблема самовизначення дитини, дитячі роки якої минули на чужині. Маленький Бориско намагається розв'язати зовсім недитячі питання, зокрема про свою національну належність. Він цікавиться історією рідного краю, із захопленням слухає пісні, розповіді бабусі про козацькі битви на Мазепиній горі. Старовинні козацькі пісні пробуджують у його душі «щось не усвідомлене ще гаразд, але таке близьке й рідне, що за нього варто й життя своє віддати...» [5, с. 35].

Світоглядне становлення юнака-гімназиста відбувалося в умовах революції, коли все українське сприймалося як «антицарське, антибюрократичне, передове» [4, с. 509]. У свідомості героя моральний принцип дитячих років – «роду й землі триматися» – поєднується з ідеєю національно-визвольної боротьби. Свої переконання він реалізує у вчинках: організовує в Охтирці загальноміські збори учнів-українців. Хоча повість так і не було закінчено, проте її віднайдені частини підтверджують, що автобіографічний герой зазнає світоглядної еволю-

ції. У дитинстві він ще невиразно відчуває свою причетність до національного світу, а в гімназійні роки стає свідомим захисником національної ідеї.

Період збройної боротьби за незалежність України у 1918–1919 рр. осмислено у спогадах «На шляхах і роздоріжжях», які віднайдено і надруковано завдяки зусиллям Бориса Тимошенка. Джерелом цих мемуарів стали особисті враження письменника від перебування в лавах армії УНР у 1919 р. Автобіографічний герой – це студент Борис Давидів, котрий покинув навчання в університеті, щоб захистити Вітчизну. Юнак відчуває відразу до війни, але хоче вибороти незалежність Батьківщини. Твір захоплює динамікою розповіді й гостротою сюжету. Молодий Борис відчайдушно прямує з Києва через територію, контрольовану червоноармійцями, до Кам'янка-Подільського – тимчасової столиці УНР. Зустріч із Січовими стрільцями змушує автобіографічного героя замислитися над таким явищем, як «національне чуття». Автор підсумовує свої багаторічні творчі роздуми про цей національний феномен і зазначає, що «лицарство абсурду» – це той психологічний стан, коли «ідейна якість перемагає безідейну арифметичну кількість, той вищий ступінь національної свідомості, коли окрема людина йде вперед назустріч смерті в ім'я життя всієї нації...» [2, с. 77]. «Лицарі “абсурду” Б. Антоненко-Давидовича з гідністю можуть сказати словами самого автора: “Щасливий тим, що ніколи в житті не зрадив України”» [6, с. 14].

У художньо-документальних нарисах «СВУ», «Нове в політиці і медицині» автор зафіксував перші симптоми великого терору. У мемуарах відображено умови життя письменників-«попутників»: творча несвобода, психологічний тиск, залякування і позбавлення роботи. Зворушливо змальовано прощання двох друзів – В. Підмогильного і Б. Антоненка-Давидовича – на Казанському вокзалі в Москві, коли останній виїжджав до Алма-Ати, щоб не стати «піддослідним кролем» [4, с. 496]. В. Підмогильний тоді подарував дві книжки своїх перекладів із Дидро з написом, який став для автора заповітом: «Живи, Борисе, і будь у майбутньому, у прекрасному майбутньому» [4, с. 502].

Б. Антоненко-Давидович – не тільки видатний письменник, а й талановитий мовознавець, який філігранно шліфував мову своїх художніх творів, а також делікатно виправляв мовленнєві помилки друзів, шанувальників і просто знайомих. Є. Сверстюк наголошував, що «мовна охайність є характерною прикметою життєвого стилю Бориса Антоненка-Давидовича» [6, с. 362].

У 1970 р. вийшов збірник його мовознавчих статей «Як ми говоримо» – результат копіткої і багаторічної праці над словом. Автор намагався очистити мову від «засмічень», навчити правильного слововживання, удосконалити мовлення українців. У незалежній Україні цей збірник кілька разів пе-

ревидавався і допоміг багатьом учителям, студентам, школярам.

Твори Б. Антоненка-Давидовича звернені як до сучасників, так і до нащадків: «Писати-му, хоч і не друкують мене, для себе і друзів, а може, там колись у майбутній вільній Україні і опублікують опальні нині рукописи» [6, с. 25]. Улюблений вислів письменника: «feci, quod potui...» – частина латинського афоризму «feci, quod potui, faciant meliora potentes»*. Це завер-

* Я зробив усе що міг, хто може, хай зробить краще (*лат.*).

шальна формула промови, яку виголошували римські консули, передаючи повноваження наступникам. Прислів'я підкреслює визначальні риси характеру Б. Антоненка-Давидовича – скромність і вимогливість до себе. Глибинний зміст афоризму – звернення до прийдешніх поколінь українського народу, яким автор передав естафету визвольної боротьби. Б. Антоненко-Давидович виплекав у своєму серці образ читача майбутньої України, який неупереджено оцінить його твори і зрозуміє письменника, «дитину свого часу й свого народу».

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Лицарі «абсурду» / Б. Антоненко-Давидович // Червоний шлях. – 1923. – № 8. – С. 58–83.
2. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях / Б. Антоненко-Давидович. – К.: Смолоскип, 1999. – 287 с.
3. Антоненко-Давидович Б. Твори: в 2 т. / Б. Антоненко-Давидович. – К.: Наук. думка, 1999. – Т. 1: Повісті та романи. – 742 с.
4. Антоненко-Давидович Б. Твори: в 2 т. / Б. Антоненко-Давидович. – К.: Наук. думка, 1999. – Т. 2: Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. Спогади. Листування. – 652 с.
5. Антоненко-Давидович Б. Удосвіта. Спогади з дитячих літ / Б. Антоненко-Давидович // Дніпро. – 2000. – № 1. – С. 8–43.
6. Багаття. Борис Антоненко-Давидович очима сучасників / упоряд. Б. Тимошенко. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – 512 с.
7. Бойко Л. З когорти одержимих / Л. Бойко // Антоненко-Давидович Б. Твори: в 2 т. – К.: Наук. думка, 1999. – Т. 1. – С. 5–46.
8. Бойко Л. З когорти одержимих: Життя і творчість Бориса Антоненка-Давидовича в літературному процесі ХХ століття / Л. Бойко. – К.: КМ Академія, 2003. – 580 с.
9. Волкова Е. Варлам Шаламов: поєдинок слова с абсурдом / Е. Волкова // Вопросы литературы. – 1997. – № 6. – С. 3–36.
10. Костюк Г. ...що вгору йде... / Г. Костюк // Костюк Г. У світі ідей і образів. Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми. 1930–1980. – Сучасність, 1983. – С. 236–246.
11. Шевнюк О. Культурологія / О. Шевнюк. – К.: Знання-Прес, 2004. – 353 с.

Борис АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ

ПЕВНІ ОЗНАКИ УКРАЇНСЬКОГО БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

А ви знаєте, в Париже даже дворники говорят по-французски!

Анекдот ХІХ сторіччя

1. Повернувшись після довгої вимушеної розлуки з рідною дочкою до Києва й дізнавшись, що вона, яку я бачив востаннє чотирилітньою дитиною, тепер учиться в аспірантурі російського відділу Київського педінституту, я поспішив до гуртожитку, де вона тоді жила. В маленькій кімнаті сиділо четверо аспіранток, серед яких я, скоріше батьківським чуттям, ніж очима, одразу впізнав свою доню.

– Яринко! Перед тобою твій батько... – сказав я, здригнувшись у голосі, і в дочки, тепер уже заміжньої жінки, зволожилися від сліз очі.

Вражені такою зворушливою зустріччю, доньчині товаришки дивилися на мене з неприхованою цікавістю. Я вийшов з донькою надвір, щоб поговорити без сторонніх людей. Коли за якийсь час донька повернулася до гуртожитку сама, її подруги, що досі нічого не чули про існування її батька, одразу спитали:

– А твій отец, Ирина, на pewno, украинский буржуазный националист?

– Чому ви так думаєте? – здивувалася дочка.

– Так он же с тобой сразу заговорил по-украински!..

Цікаво відзначити, що всі вони були не тільки з України, а й з національності – українки; тільки вчилися на російському відділі Київського педінституту, де набралися премудрості непомильно визначати одразу український буржуазний націоналізм.

2. У перший рік свого повернення на Україну я через третій вуста почув таку характеристику своєї особи:

– Он – как был украинским националистом, так и остался им: даже со своим сыном-ребенком говорит по-украински!

Певно, тут коментарі зайві...

3. Друкарка редакції українського дитячого журналу в Києві розповідає при мені другій редакційній працівниці про якусь дівчину:

– ...Такая *щирая*, такая националистка, что и дома с матерью говорит только по-украински!

4. Я підійшов з моїм приятелем, розмовляючи між собою, як завжди, по-українському, до черги на таксі про-

ти київської опери. Почувши нашу мову, добре вбраний громадянин середніх літ кивнув головою в наш бік і сказав притишено своїй дамі:

– Эти – из тех самых. Слышишь: «в травне», «в червене»...

Дамі неважко було зрозуміти, кого мав на увазі під «теми самими» її кавалер, і вона стала кидати цікаві погляди на живих буржуазних націоналістів...

5. Я сів у автобус у районі Відрадного, кинув у автомат монету, але автомат не діяв і не викинув мені квитка. Я сказав водієві:

– Товаришу водію, автомат не працює: гроші бере, а квитка не дає.

Саме в цей час на зупинці стала входити публіка. Немолода, інтелігентна на вигляд жінка, почувши мої слова, звернені навіть не до неї, голосно зареготала на весь автобус:

– «Водий», «автомат не працює!» Ха-ха-ха-ха...

Я дав їй висміятись, а тоді кажу:

– А я, коли чую в Москві або навіть у Києві, що хтось каже: «Товарищ водитель, автомат не работает: деньги берет, а билета не дает», не регочу, як ви. Чому ж вас так смішить мова мого народу?

Жінка замовкла, але за хвилину каже своєму сусідові так, що чую і я:

– Ведь он говорит на чистом украинском языке, а вы же знаете, кто в Киеве так говорит...

Вона подивилась в мій бік і, побачивши спрямований на неї мій пильний погляд, осіклася. Звісно, краще не зчеплюватися з українськими буржуазними націоналістами, цими бендерівцями-головорізами, від яких можна сподіватися всього. От коли б я сказав: «Товарищ водитель, автомат не действует: гроші бере, а билета не дают», – тоді було б одразу видно, що я – звичайна радянська людина, яка живе собі в столиці України або десь на її околиці й нікому не заважає.

6. І пригадався мені за якоюсь химерною асоціацією випадок з часів скоропадщини. Був кінець 1918 року, й разом з тим наближався кінець недолугій державі незугарного гетьмана. Бувши тоді студентом, я мусив заробляти десь на прожиття й служив «урядовцем 3-ї ранги» фінансового департаменту гетьманського міністерства шляхів, цебто, просто кажучи, – підшивав канцелярські папери. Одного разу мене послано однести якогось важливого папірця до управи військових шкіл. Будучи тільки номінально закладом Української держави, як звалася тоді гетьманська Україна, ця установа складалася з офіцерів царської армії і керувала російськими кадетськими корпусами. Я звернувся в коридорі до якогось сивоусого полковника, питаючи українською мовою, де я маю здати папірця. Полковник підозріло глянув на мене й відповів:

– Здесь на мове не понимают, говорите на общепонятном! И вообще, хватит этого мазепинства и сепаратизма!

Пригадавши сьогодні цього уламка імперії, я подумав: якби полковник дожив до наших днів, він, певно, теж де в чому змінився б і, відкидаючи стару термінологію, сказав би по-сучасному: «Говорите по-человечески! И вообще, не пора ли кончать с этим украинским буржуазным национализмом?..»

7. До пристані в Запоріжжі підійшов невеликий теплохід «Кропивницький». Коли пасажири повиходили з теплохода, я, зацікавившись, наскільки популярне ім'я основоположника українського театру серед команди судна, що зветься його ім'ям, питаю одного матроса:

– А хто такий був цей Кропивницький?

– Який Кропивницький? – не зрозумів мене матрос.

– Та цей же, що його ім'ям названо ваш теплохід, – пояснив я.

– А-а, ви он про кого... – байдуже кивнув головою в бік теплохода матрос і відповів: – Хто він такий був – нам не звесно, ну тільки, коли так названо, значить, треба, щоб звався «Кропивницький», – і по хвилині додав: – Заслужив, значиться, чоловік, от тому він і – «Кропивницький».

Питаю другого матроса, що взяв мітлу підмітати пристань.

– А шут его знает, кто он такой, этот Кропивницкий! Спросите капитана, вон как раз выходит он.

Питаю капітана. Молодий капітан уважно вислухав мене й охоче, по-діловому відповів:

– Это украинский писатель восемнадцатых веков. «Соловейко щебетал» – слышали, по радио поют? Так вот это как раз и есть Кропивницкий!

– А він часом не націоналіст був? – спитав я жартома, але капітан і до цього запитання поставився серйозно. Знизав плечима й невпевнено сказав:

– Вроде бы нет, хотя написал «Соловейка» по-украински: по радио его пока что передают иногда...

8. У залі для транзитних пасажирів Київського вокзалу якийсь перелітний птах середніх літ, що в пошуках легкої роботи й доброго заробітку об'їхав мало не весь Радянський Союз, повертається оце із Західної України. Жваво жестикулюючи, він розповідає доволішнім пасажиром:

– По специальности я, конечно, слесарь, а если нужно, могу сойти и за токаря, но, кроме того, я – специалист по снятию церковных колоколов. Хорошая работенка, здорово на ней можно подработать! Вот поехал я в Западную, потому как народ там отсталый, не понимает, что ему надо, а чего не надо, предлагаю, значит, свои услуги: так, мол, и так, где у вас тут церкви, что с них кресты снимают? И, братцы мои, как в темный лес попал: калякают по-своему и идут от меня прочь. И где только не был там – и в Дрогобыче, и в Коломее, и в Иване-Франковском побывал, даже в Закарпатскую махнул – везде сплошная бендеровщина: понимают, каналы, все, а отвечают только по-бендеровски. Вместо того, чтобы сказать человеку как полагается, только и слышишь от них: «Що, прошу?», «Не чув, не знаю таких церков»...

Даже милиция и то ненадежная там: двух слов милиционер правильно по-русски сказать не может!..

Хтось із пасажирів спитав його, чи не бував він на Кавказі.

– Бывал и там. По Грузии проехал, в Ереван заглянул, а в Баку чуть было не устроился даже. Везде один черт! Там свои бендеровцы всем запроваляют, и нет от них никакого уважения к русскому человеку. А по-моему, вот как должно быть: Советский Союз – один? Один! Значит, и язык везде должен быть один! А то в Грузии – по-грузински бают, в Армении – уже по-армянски, а ты, как дурак, между ними – ничего не понимаешь. Куда это дело годится!..